

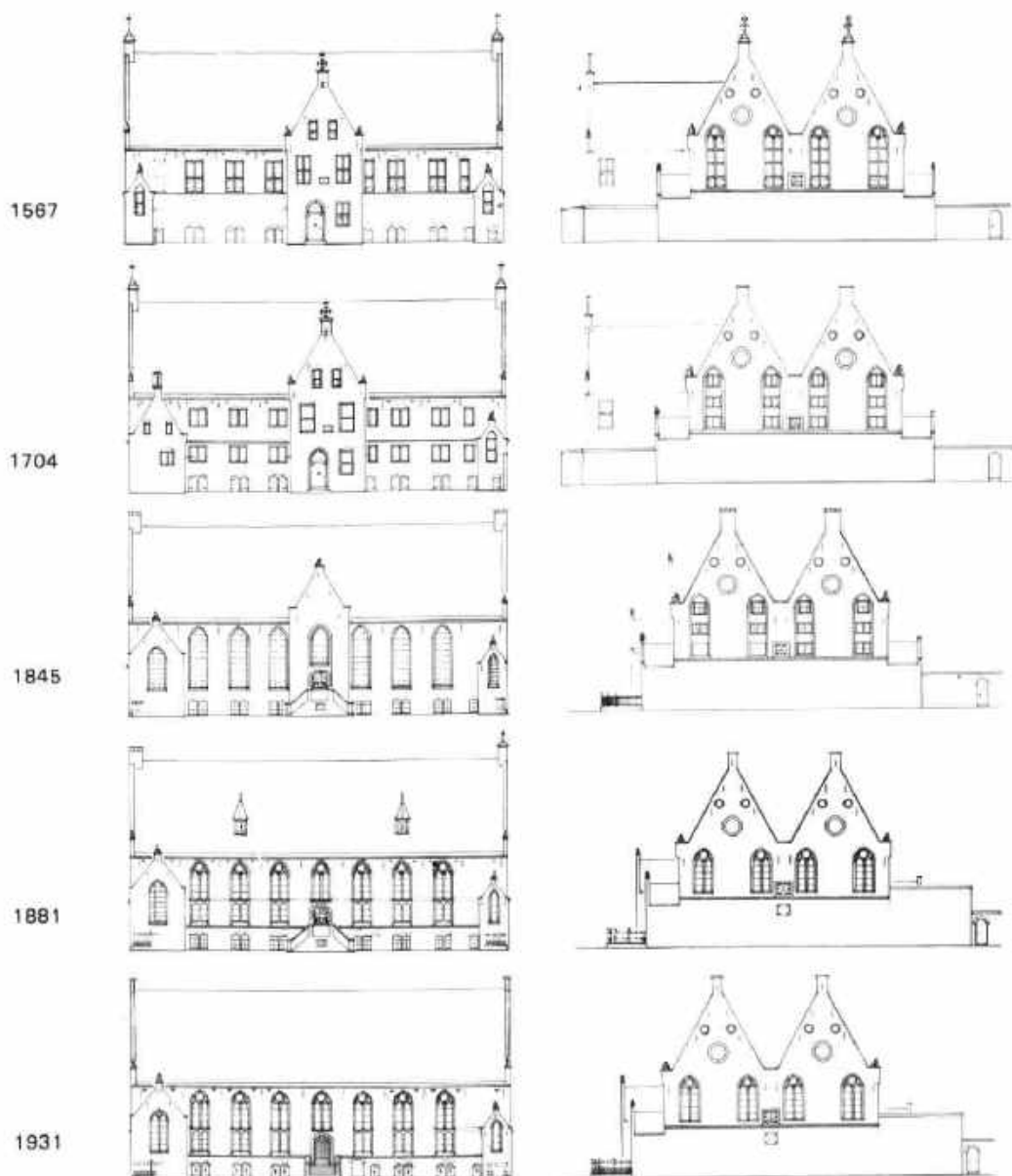
LEEUWENBERGH

De onlangs gereedgekomen gedeeltelijke restauratie van dit merkwaardige gebouw is aanleiding om hier aandacht te schenken aan de geschiedenis en de restauratie ervan.

Het min of meer kerkachtige karakter van dit monument wordt ten onrechte vaak beschouwd als karak-

teristiek voor een middeleeuws gasthuis. Het heeft dit aspect echter pas later gekregen, en wel als chemisch laboratorium, lang voordat het in 1930 als kerk werd ingericht.

Voor een beter begrip van het eigenlijke karakter van Leeuwenbergh zullen we de historische ontwikkeling ervan in grote lijnen moeten volgen.

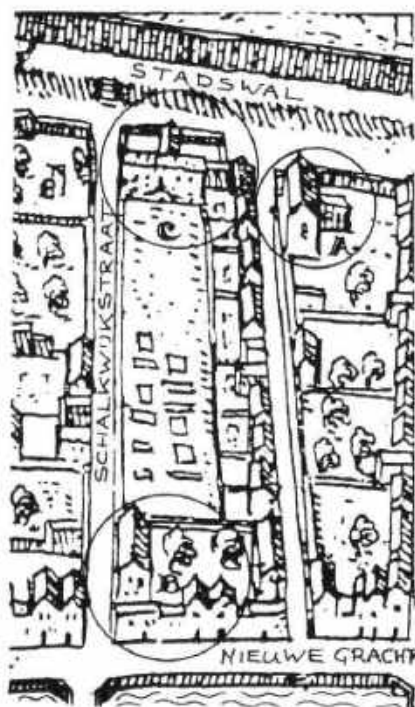
Afb. 1 De evolutiestadia van het gebouw: oost- en noordgevel (tek. F.K.).

Wie zich er uitvoeriger in wil verdiepen, wordt het boeiende artikel van mr. J. W. C. van Campen in het Jaarboek van Oud-Utrecht (1931) ter lezing aanbevolen, alsmede een recente aanvulling daarop in het Maandblad van Oud-Utrecht (september 1978) door H. J. Ph. G. Kaajan, „Een streep door de (jaar)rekening”, waarnaar tevens voor bronvermelding zij verwezen.

Voorgeschiedenis

In de middeleeuwen werden „in tijden van pestilencie” ook gewone gasthuizen voor de opvang van de zieken aangewezen. Pas in 1520 blijkt er bij het stadsbestuur een streven te bestaan naar een speciaal pestgasthuis, en wel naar aanleiding van de plannen voor verplaatsing van het oude St. Quintijngasthuis op de hoek van Magdalenastraat en Servaasbolwerk naar de hoek van Schalkwijkstraat en Nieuwegracht (zie afb. 2).

Men verklaart zich hiermee akkoord, mits het oude gebouw als pestgasthuis wordt ingericht en blijft voortbestaan. Na vertraging komt het nieuwe St. Quintijngasthuis in 1537 klaar, maar het pestgasthuis laat nog jaren op zich wachten.

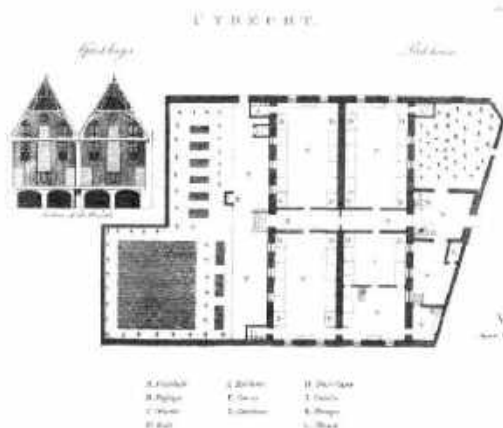
Afb. 2 Leeuwenbergh en omgeving, c. 1572.

Détail van de kaart van Braun en Hogenberg.

A = Oude St. Quintijngasthuis, voorheen Magdalengasthuis (tot 1537).

B = Nieuwe St. Quintijngasthuis aan de Schalkwijkstraat (na 1537).

C = Leeuwenberchgasthuis, 1567.

Afb. 3 Plattegrond en doorsnede van het gasthuis Leeuwenberch, gravure door J. Basire, 1777.

(Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.1).

Op 11 augustus 1562 ondertekent de niet onvermogen Agnes van Leeuwenberch, weduwe van Jonker Steven van Rutenberch, haar testament, waarin ze het overgrote deel van haar goederen bestemt tot *alimentatie, nooddrift ende onderhoud van arme menschen, mans ende vrouwenpersoenen, die gheen onderhoud en hebben, sieck, cranck, ongevallich, bedt vast ende oick van peste bevanghen wesende, sie sonder hulp van aelmissen nyet en soudn connen geleven. Ende voirts doertoe een huys mit synen nootelicke toebohren van denselven goederen te erigeren, om die tontfanghen, ende dit al op sulcke ordonnantie in al sulcke huysse ende plaetse, als zy testatrix by haren leven zal willen begrypen ende schriftelick ordonneren.* Zij overleed echter kort daarna zonder de genoemde aanwijzingen voor het te stichten ziekenhuis te hebben gegeven. De executeurs van haar testament hebben dit geïnterpreteerd als pesthuis, waarschijnlijk

Afb. 4 Reconstructieschets van het interieur van Leeuwenberch als gasthuis (tek. F.K.).

daartoe geïnspireerd door de reeds lang bestaande wens van het stadsbestuur.

In 1564 zien zij kans het gehele St. Quintijngasthuis met toebehoren aan te kopen, waardoor zij de beschikking krijgen over een brede strook grond langs de Schalkwijkstraat met het bestaande gasthuis op de hoek met de Nieuwegracht.

Nadat in 1566 een broederschap is opgericht voor het verdere beheer en de organisatie, komt in 1567 tenslotte achterin de grote tuin het gasthuis Leeuwenberch tot stand, zoals de gevelsteen in de noordermuur getuigde:

Leeuwenberch is hier op gheresen

Deur joffrou Agnes van Leeuwenberch gheprelsen

Tot behoeft der Borgers met Peste begaeft

Die worden alhier gespyst ende gelaeft.

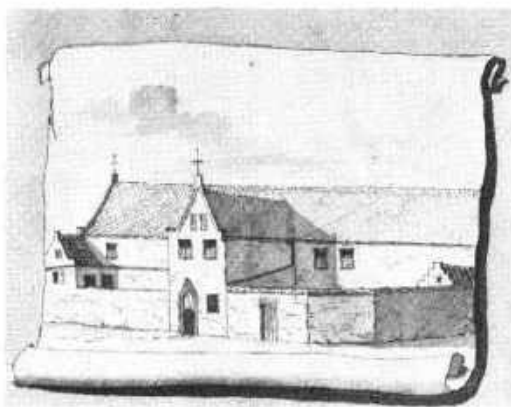
anno 1567

Het pestgasthuis

Leeuwenberch was oorspronkelijk een tweebeukig, geheel onderkelderd gebouw, met een tuinfront aan de ene zijde en een grote dwarsgelegen uitbouw met toegang, trappen en verdieping aan de andere zijde, naar de stadswal toegekeerd.

Voorts waren er vier kleine toiletuitbouwtes tegen de vier hoeken van het hoofdblok. Van de indeling kunnen we ons een beeld vormen dankzij een uitvoerige studie over gevangenis en ziekenhuizen door de Engelse schrijver John Howard, die in zijn boek uit 1776 ook een waarderende beschrijving en plattegrond van Leeuwenberch opneemt (afb. 3).

Een brede doorgang dwars door het gebouw deelde de twee beuken met de hoge houten tongewelven in vier royale ziekenzalen met bedsteden opzij en galerijen daarboven om de hooggeplaatste vensters te kunnen openen. Deze galerijen waren toegankelijk vanuit de dwarsbouw via een galerij boven de doorgang, vanwaar men een goed overzicht over de zalen had

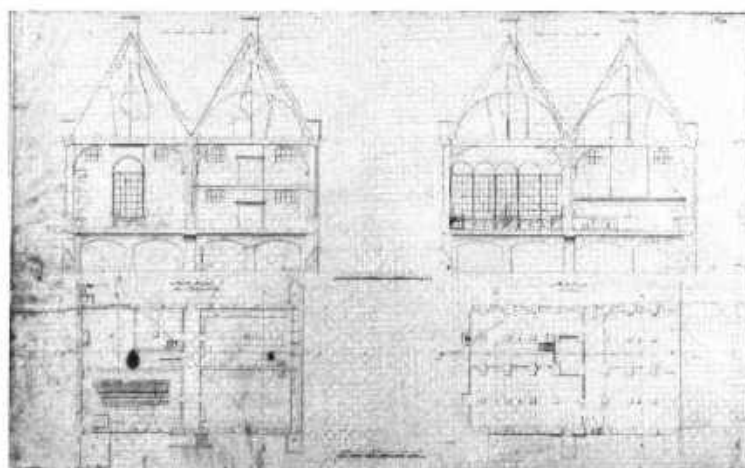
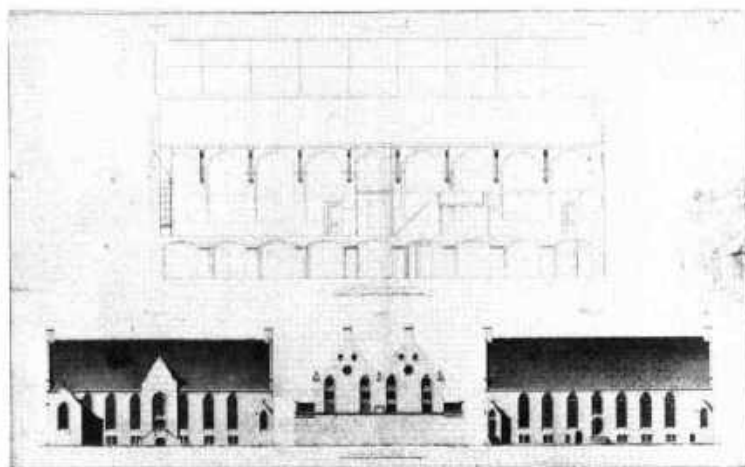
Afb. 5 Gezicht op Leeuwenberch uit het oosten, gewassen tekening door L. P. Serrurier naar ouder voorbeeld ca. 1730. (Gem. Archief Utrecht, T.A.Zk: 13.9).

(afb. 4). Alle vier de zalen hadden tegen het midden van de eindmuur een grote stookplaats met een merkwaardige dubbele schoorsteen. In deze 18-de eeuwse beschrijving wordt een gedeelte van een der ziekenzalen als keuken aangegeven, terwijl de zuidoostelijke uitbouw daarbij als bijkeuken diende. Vermoedelijk was de keuken echter oorspronkelijk in de kelder gesitueerd, waar ook royale stookplaatsen aanwezig waren (één daarvan is thans in ere hersteld), terwijl de „bijkeuken“ waarschijnlijk een vergroting is van een van de vier kleine toiletuitbouwen op de hoeken.

In 1672, het rampjaar, wordt Leeuwenberch gevorderd en gebruikt als militair hospitaal. Kwam het gebouw hier al niet zonder kleerscheuren vanaf, veel groter was de schade toen in de zomer van 1678 door onbekende oorzaak het gehele gasthuis uitbrandde. Gelukkig bleef het muurwerk overeind en met subsidie van diverse kanten kwam in 1680 de herbouw van de kap en het herstel van het geheel gereed in vrijwel de-

Afb. 6. Gezicht op Leeuwenbergh en de wal van uit het zuiden, gewassen tekening door Jan de Beijer, 1744. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.10).

Afb. 7 en 8 Verbouwingsplan voor Leeuwenberch tot scheikundig laboratorium, 1845. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk. 13.3 A en B).

zelfde vorm als voor de ramp. Mogelijk dateren de wapendragende leeuwjes uit deze tijd, alsook de verplaatsing van de keuken en de vergroting van de zuid-oostelijke aanbouw.

De oudst bekende afbeelding van Leeuwenberch is een tekening van J. Stellingwerf en eenzelfde van L. Serrurier (naar een ouder voorbeeld), die op vrij primitieve wijze de situatie rond 1730 aangeeft (afb. 5). Een veel beter beeld geeft ons echter een gewassen tekening van J. de Beijer uit 1744 (afb. 6). Tegen het einde van de 18de eeuw, als de pest reeds lang geen rol van betekenis meer speelt, breidt het gasthuis zijn werkterrein uit tot armenzorg en algemene zorg voor besmettelijke zieken. Toch laat de pest de mensen nog niet los, want in diezelfde tijd komt men steeds meer tot het besef dat een pesthuis eigenlijk niet midden in de stad thuishoort, maar erbuiten zou moeten staan. In 1722 komt dit in de Vroedschap ter sprake. Het duurt echter tot 1793 voordat de fondatie de hofstede Damlust bij de Leidsevaart aankoopt om aldaar in landelijke omgeving een nieuw pesthuis te stichten. Bij diezelfde gelegenheid wordt het oude gebouw

Leeuwenberch aan de stad overgedragen. Van de nieuwbouwplannen komt echter niets terecht; zij worden doorkruist door de gebeurtenissen in de Franse tijd. In verband met de politieke situatie wordt het college van regenten in 1798 ontbonden en vervangen door een nieuw college van „vaderlandslievende burgers”.

In 1817 worden tenslotte bij Koninklijk Besluit de fondsen van de zeven nog bestaande Utrechtse gasthuizen onder één administratie gebracht en bestemd voor de oprichting van een algemeen ziekenhuis en een academisch ziekenhuis. Dit onder hevig maar vruchteloos protest van de regenten, die hiermee voorgoed van het toneel verdwenen.

Andere functies

Na de overdracht van het gebouw Leeuwenberch aan de stad in 1793 komt aan de functie van gasthuis/ziekenhuis een einde. Reeds in het volgende jaar, 1794, wordt het blijkens de gedeeltelijk gewijzigde inscriptie op de oude fundatiesteen in de noordgevel, tot kazerne verbouwd. Dit opschrift luidt nu:

*Leeuwenbergh is hier op gheresen
Deur joffrou Agnes van Leeuwenberch gheprsen
En in den jaare 1794
tot
militaire barakken
aangelegd.*

Daartoe werd ter hoogte van de galerijen een compleet verdiepingvloer ingebouwd, terwijl daaronder voor de beganegrond een tweede reeks vensters in de muren werd ingebroken. Ook onder het houten tongewelf kwam een doorlopende vloer.

In 1844 wenden Curatoren van de Utrechtse Hogeschool zich met succes tot het stadsbestuur met het verzoek Leeuwenberch te willen afstaan voor het Scheikundig Laboratorium, dat tot dan veel te klein was gehuisvest op 't Hoogt. Daartoe werd het in 1845 verbouwd; de bouwtekeningen bleven bewaard en betreffen zowel het gebouw als de inrichting (afb. 7, 8). Thans wordt de achterbouw, die in de kazernetijd als cachot had gediend, afgebroken en vervangen door een platte „avantcorps” van één steen dik met topgevel en een dubbele trap ervoor. De muur langs de straat wordt door een ijzeren hek vervangen. Men bedenke daarbij, dat inmiddels, na het slopen en grotendeels voor de plantsoenaanleg afgraven van de stadswallen aan deze zijde (1832), de oostgevel een veel duidelijker front werd dan tevoren.

Voorts worden alle vensters van boven naar beneden doorgebroken, in spitsboogvorm uitgehakt en voorzien van hoge, gietijzeren ramen. Het geheel werd tentlotte gepleisterd en gewit (afb. 9).

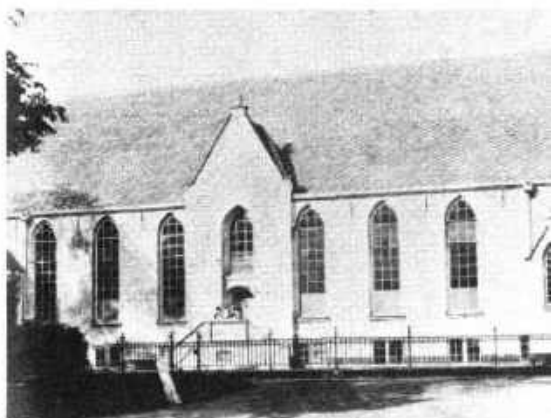
Inwendig behield het gebouw ten dele zijn ten behoeve van de kazerne ingebouwde verdieping.

De inrichting onder leiding van prof. G. J. Mulder liet voor die tijd niets te wensen over. Een herdenkingssteen voor hem werd in 1883 onder de fundatiesteen in de Schalkwijkstraat aangebracht.

*Dr. G. J. Mulder
geboren 27 December 1802 overleden
18 April 1850
wijdde in dit gebouw
de beste jaren van zijn werkzaam leven
aan
scheikundig onderwijs en onderzoek.*

Donator H.O. anno 1883.

Na deze verbouwing, naar de smaak van de tijd, volgde in de jaren 1881-1885 een restauratie, die er in hoofdzaak op gericht was het exterieur weer in oude luister te herstellen. Het is hieraan, dat Leeuwenberch het karakter te danken heeft, zoals wij het thans kennen. Het gebouw werd weer geheel ontleisterd, de „avantcorps” werd verwijderd en daarmee de laatste herinnering aan de dwarsbouw, want de oostgevel werd nu als één doorlopend front afgewerkt. De dubbele trap werd vervangen door een enkele, terwijl de daar ingemetselde gevelsteen uit de dwarsbouw naar

Afb. 9 Gezicht op Leeuwenberch als scheikundig laboratorium, foto uit het oosten door C. Marcussen, 1877. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.14).

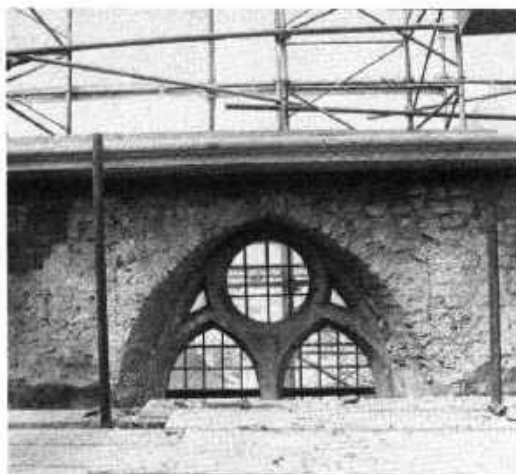

Afb. 10 Foto van Leeuwenberch als scheikundig laboratorium na de restauratie van 1881-1885, door E. A. van Blitz, 1890. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.18).

Afb. 11 Foto van Leeuwenberch als tentoonstellingszaal, door J. H. Holm, 1907. (Gem. Archief Utrecht, H.A.: V07.9 K).

Afb. 12 Venstertop met restanten van de ontlastingsboog boven het oorspronkelijke kruiskozijn

het Centraal Museum verhuisde, ondanks het feit dat het opschrift zijn geldigheid volledig behield:

*„Lewenberch is miinen name
Der gemeente nut ende bequame. 1567*

Maar het belangrijkste waren de nieuwe invullingen van de vensters. De ijzeren spitsboogramen werden vervangen als niet passend bij het gebouw, maar hadden kennelijk wel een inspirerende invloed op hun op-

Afb. 13 Interieur oostbeuk naar het noorden

volgers: neogotische baksteentraceringen op maat van de pas in 1845 ontstane venstergaten. Deze kregen luikopeningen onder de zandstenen lijst die de oorspronkelijke kruisvensters van onderen begrensde. Daarmee ontstond het beeld dat nu vaak als typerend wordt beschouwd voor dit „middeleeuwse" gasthuis, maar dat in feite pas ná de middeleeuwen tot stand kwam.

Tenslotte verschenen er op het dak twee neogotische dakkapellen en werd het ijzeren hek door een nieuw in bijpassende stijl vervangen (afb. 10). Het scheikundig laboratorium bleef na deze metamorfose in Leeuwenberch gevestigd tot de verhuizing naar het Sterrenbos in 1903.

Nadat het leeggekomen gebouw een aantal jaren voor tentoonstellingen (afb. 11) en andere doeleinden heeft gediend, wordt het in 1908 opnieuw aan de universiteit in gebruik gegeven en wel voor het Farmacologisch Instituut onder leiding van prof. R. Magnus.

Reeds spoedig leidt echter de behoefte aan een moderner laboratorium tot de bouw van Nieuw Leeuwenberch aan de Croeselaan, zodat het oude gasthuis in 1929 opnieuw aan de stad terugvalt.

Er volgt onder leiding van ir. G. W. van Heukelom een nieuwe restauratie, die ditmaal vooral het interieur betreft, dat nu voor het eerst een doorlopende ruimte wordt. De vorm ging hier aan de functie vooraf: op 26 oktober 1930 wordt Leeuwenberch plechtig door de Nederlandse Protestantenvond als kerkgebouw in gebruik genomen.

Daartoe werd het interieur o.a. voorzien van een kanzel en een gaanderij voor het orgel, terwijl aan de buitenzijde de op de noordwesthoek gelegen aanbouw ingrijpend werd verbouwd tot consistorie.

Restauratie van de kap

Wanneer in 1678 de kap van het gebouw door brand wordt verwoest, besluiten de toenmalige regenten, nadat de nodige financiële middelen zijn verzameld, tot herstel hiervan.

Wat er bijna drie eeuwen later gebeurt, is in tegenstelling tot de gevolgen van de brand uiterlijk nauwelijks waarneembaar. Maar uit een in 1976 gehouden onderzoek blijkt, dat de kap ernstig is aangetast door boktor en huiszwam: in feite staat hierdoor het gemeentebestuur voor een even voldongen feit als destijds de regenten.

Nadat voor het herstel van de kap een restauratieplan is opgesteld, wordt in september 1976 aan het aannemersbedrijf Van der Sluys en Van Dijk te Hardinxveld-Giessendam opdracht tot uitvoering verleend.

Om onafhankelijk van weersomstandigheden de restauratie doorgang te kunnen laten vinden, was in het bestek een noodkap over het gehele gebouw opgenomen.

Het orgel moest ook tijdens de restauratie ten dienste staan van de leerlingen van het conservatorium en moest bovendien tegen te hoge of te lage vochtigheid,

stof en temperatuurwisselingen worden beschermd. Deze bescherming bestond uit een dubbelwandige vocht-dichte kist van 6 x 5 x 6 meter, waarop een van de restauratie van de Nieuwe Kerk te Amsterdam aangekochte ventilator werd aangesloten, die voor overdruk in de kist zorgde. Daardoor kon het overvloedig aanwezige stof geen kwaad meer doen.

Vele andere zaken in het interieur kregen ook een, zij het wat minder ingewikkelde, bescherming.

Tijdens de sloop van de kap kwamen enkele historisch belangrijke details te voorschijn. Zo werd de kapaanzet van de midden-voorbouw aangetroffen, die er tot 1845 geheel en tot 1885 gedeeltelijk heeft gestaan.

Het houten tongewelf bestond ten dele nog uit het oorspronkelijke eikenwagenschot (dunne eiken planken in vroeger tijd zo genoemd) van de kapvernieuwing van 1678. In het metselwerk van de gevels werden sporen van de ontlastingsbogen boven de oorspronkelijke, hooggeplaatste kruiskozijnen aangetroffen.

Was in 1678 brand de oorzaak van de restauratie, nu moest de veroorzaker, de baktoer, worden verbrand. Dit omdat dit in houtwerk verwoestend te werk gaand insect ook nog een besmettende werking op de gebouwen in de omgeving kan hebben. Al het houtwerk is derhalve zorgvuldig afgevoerd en verbrand. Nadat alle herinneringen zodoende in as waren gegaan, kon met de opbouw worden begonnen. Hiertoe werd meer dan 100 m³ hout (!) gezaagd, geconserveerd en ambachtelijk verwerkt.

De kap is een tot in de details nauwkeurige kopie van de oorspronkelijke geworden. Aan inspectie en onderhoud van het geheel is echter bijzondere aandacht besteed. Vooral de bereikbaarheid van een en ander is verbeterd.

In de zuidwesthoek van het gebouw is hiertoe een omkokerde spiltrap geplaatst, die de kap boven het torengevel bereikbaar maakt.

Om van de ene kap in de andere te komen, werden in de binnendakschilden dakkapellen opgenomen, welke onderling bereikbaar zijn gemaakt door permanent aanwezige ladders vanuit de dakgoot. Ook de waterhuishouding van de, eertijds huiszwam veroorzakende dakgoot werd drastisch herzien.

Restauratie van het interieur

De restauratie van de kap werd gevolgd door de tijdens de uitvoering hiervan gegeven opdracht tot de restauratie van het interieur van de kerkruimte.

Dit hield in hoofdzak in, dat de centrale verwarmings- en de elektrische installatie van zowel de kerkruimten als de kelder werden vernieuwd. Bovendien werden het pleisterwerk, het schilderswerk en de plavuizenvloer gerestaureerd.

Voorts is een nieuw tochtportaal gemaakt en is de gaanderij, die niet meer werd gebruikt, gesloopt.

Afb. 14 Kelder met herstelde hardpartij

Restauratie van de kelder

De restauratie van het interieur is tijdens de uitvoering van de werkzaamheden uitgebreid met die van een deel van de kelder, waarin brand was gesticht. Dit betekende dat het stucadoorswerk geheel vernieuwd moest worden en de vloer moest worden opgeknapt. Speciale aandacht is besteed aan een van de oorspronkelijke vier stookplaatsen, waarvan de boezem later is vergroot.

Nadat alle werkzaamheden hun voltooiing hadden bereikt, kon het gebouw op 20 mei 1978 door wethouder Van Hassel opnieuw aan de Leeuwenberghgemeente in gebruik worden gegeven.

A. F. E. Kipp
W. Kastelein

Foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht
Met toestemming van de redactie overgenomen uit „de Timmerwerf“.

(Advertentie)

de unie van utrecht
wording en werking van een verbond en een verbondsacte

zou juist verschenen

Gemeengedrukt door
S. Groenvelt en H. L. P. L. L. L. L.

Dit boekje is deel 6 in de serie
Geschiedenis in Verbond
1978, van 276 blz., fl. 25,50
ISBN 90-347-212-6

Verkrijgbaar via de boekhandel

uitgeverij de unie van utrecht bv
postbus 2008
2501 CN den haag
tel. 070-46 94 60